

Discursul religios, model și normă de exprimare îngrijită în epoca veche

Vasile D. ȚĂRA

The study of moral and religious written teachings destined to a larger audience is of special importance. The author outlines their role giving a special attention to the Homilies and to the role they played in the evolution of the literary language and, also, to impact of the religious discourse on the moral and linguistic edification of the auditory.

Predica a fost instrumentul prin care creștinismul s-a impus ca religie dominantă. Omiliile sintetice, analitice sau exegetice, rostite duminică și la sărbătorile bisericești, la conferințe și alte evenimente religioase etc., aparțin oratoriei sacre sau ecleziastice. Avînd în vedere scopul fundamental al predicii: însușirea adevărurilor credinței, oratoria de învățătură, dezvoltată mai ales în Bizanț (cf. Mazilu, 1986: 51; Florescu, 1973: 107; Gordon, 2001: 49-75), domină întregul sistem oratoric religios. Tilcuirea evangheliei în toate duminicile anului și la marile sărbători reprezintă forma cea mai cunoscută a discursului religios în Biserica Ortodoxă.

În spațiul românesc, unde creștinismul s-a întemeiat prin apostolul Andrei, predica, mai întîi în greacă și / sau în latină, apoi în slavonă și, poate chiar de la apariția poporului nostru, în română, a fost rostită cu asiduitate. Omiliile bizantine, alcătuite în greacă de cărturari și ierarhi ca Theophilact Hephastos de Ohrida sau de Ioan Caleca, patriarh al Constantinopolului între anii 1334 și 1347, au ajuns la noi prin intermediu slav, mai precis bulgăresc și sîrbesc, probabil datorită, în primul rînd, adoptării slavonei ca limbă de cult în Biserica Ortodoxă Română.

Există mărturii relevate, între alții, de regretatul acad. Dan Horia Mazilu, potrivit cărora „«marii clasici» ai omileticii bizantine [...] sînt cuprinzător reprezentați în «sumarele» codicelor prescrise în centrele de cultură românești”. „Cuvîntările lui Ioan Gură de Aur și ale celorlalți autori importanți ai epocilor patristică și post-patristică alcătuiesc «structura de rezistență» a miscelanelor prescrise în Țara Românească, începînd din veacul al XIV-lea” (Mazilu, 1986: 83). Aceasta înseamnă că, pînă la apariția cazaniei alcătuite și rostite consecvent în limba română, se crease la noi o tradiție a oratoriei religioase de tip bizantin, preluată firesc în omiletica românească de mai tîrziu.

Alcătuite cu scopul de a tălmăci pe înțelesul tuturor învățătura lui Iisus, cazaniile, propovedaniile, omiliile, didahiile ori predicile au avut și au o anumită libertate de expresie în raport cu celelalte scrieri bisericești, în care limbajul era sever și riguros cenzurat de respectul față de dogma creștină. Apoi, fiind destinate nu atât lecturii, cât mai ales rostirii în variate împrejurări: la slujbele duminicale și la marile sărbători de peste an, la evenimente majore din viața credincioșilor, cum sînt botezul, cununia, prohodul, la evenimente ecleziastice deosebite: tîrnosiri de biserici și mănăstiri, la înălțarea în funcții arhieresti sau la instalarea preotului în parohie, precum și în alte împrejurări, să le spunem istorice (predica pentru pace, predica patriotică) etc., cazania sau omilia putea să-și schimbe mai mult ori mai puțin semnificativ alcătuirea lingvistică, în funcție de cultura și talentul oratoric al celui care o rostea, dar și în funcție de cei cărora li se adresa.

În aceste împrejurări, cuvîntările religioase, chiar dacă se întemeiază pe modele și texte devenite clasice, de la predicile apostolilor la celebrele omilii datorate Sfîntului Augustin și lui Ioan Hrisostom în Antichitate, Ilie Miniatis ori Bossuet, mai aproape de zilele noastre, cazaniile au putut avea soarta creațiilor folclorice, fiecare dintre predicatori putînd adăuga sau elimina cîte ceva din ele.

Pentru a se evita ereziile, trebuia să existe totuși un text de bază, corect din punct de vedere canonic, pe care preoții, chiar dacă nu-l reproduceau *ad litteram*, îl respectau sub aspectul conținutului.

Dacă ținem seama de spusele apostolilor privind obligativitatea propovăduirii învățăturii creștine în limba înțeleasă de aderenții noii religii, precum și de bine-cunoscuta decizie a Conciliului de la Tours, din anul 813, prin care se permitea rostirea omiliilor în limba *romana rustica* sau *germanica*, pentru a fi mai ușor înțelese de cei care nu cunoșteau latina creștină, e foarte posibil ca predicile să se fi rostit, din vremuri îndepărtate, și în alte idiomuri decît în limbile sacre.

În această împrejurare, am putea admite că și în bisericile românilor ortodocși primele texte religioase scrise și rostite în limba română au fost cazaniile. Din nefericire, cea mai veche culegere de predici transpuse în limba română și ajunse pînă la noi este *Tilcul evangheliilor*, carte tipărită de Coresi în 1567, prin care se propovăduia calvinismul. Abia *Evanghelia cu învățatură*, imprimată de același tipograf, în 1581, a fost acceptată de românii ortodocși, probabil și datorită faptului că punea la contribuție traduceri mai vechi ale cazaniilor¹. În istoria cunoscută a editării cazaniei în limba română distingem două momente importante.

Primul stă sub semnul lui Coresi și al traducerilor de tip transilvănean, bănățean și, eventual, moldovean sau maramureșean, prin cele două scrieri coresiene pomenite mai sus, dintre care ultima a fost retipărită la Alba Iulia în 1641, iar două omilii, *Învățătură la Paști* și *Cuvînt la înălțarea Domnului*, „se găsesc transcrise, cu unele mici modificări, în *Codicele Todorescu*, text nordic din prima jumătate a secolului al XVII-lea” (Gheție/Mareș, 1994: 308), iar *Învățătură la Paști* și *Învățătură la cuminecătură* sînt reproduse, într-o formă prelucrată, în *Manuscrisul*

¹ Despre un astfel de text există informații că ar fi circulat în vremea lui Alexandru Lăpușeanu (v. Popa, 1965: 73-84; Gheție, 1972: 147-157; Zgraon, 1982: 372-374).

de la *Ieud* (Teodorescu / Gheție, 1977: 32-33). Din aceeași categorie mai fac parte *Omilia la Paști*, păstrată integral sau fragmentar în *Codicele Bratul*, în *Codex Sturdzanus* și în *Fragmentele Iorga* (cf. Gafton, 2003: XI; Chivu, 1993: 108-116; Mihăilă, 1972: 340-344) și alte două predici: *Tilcovenia evangheliei de la judecată* și *Frați dragi* din *Codex Sturdzanus* (Chivu, 1993: 128-137). Volumul de omiletică funebră *Sicriul de aur*, al preotului Ioan Zoba din Vinț, completează, cu un text original (cf. Goția, 1984: IX), inventarul, probabil incomplet deocamdată, al scrierilor de învățatură din secolele XVI – XVII, provenite mai cu seamă din Transilvania².

Al doilea moment, care se prelungește pînă aproape de zilele noastre, este dominat de *Cazania* lui Varlaam, tipărită la Iași în 1643. Așa cum traducerea integrală a *Bibliei* în limba română are la bază ediția princeps din 1688, tot așa edițiile succesive ale cazaniilor scrise în limba română se întemeiază pe *Carte românească de învățatură, dumenecele preste an și la praznice împărătești și la sviți mari*. Beneficiind de prestigiul textului tipărit³, de girul celui mai important ierarh român din prima jumătate a secolului al XVII-lea și, desigur, de calitatea conținutului și a formei de exprimare net superioare față de scrierile apărute pînă atunci, *Cartea românească de învățatură...* a fost repede și pentru multă vreme (peste 250 de ani) acceptată ca text omiletic de bază în bisericile de rit ortodox ale românilor. Conform BRV (1903-1944: vol.I-III), între 1644 și 1791, *Cazania* lui Varlaam a fost reeditată de opt ori: o dată la Mănăstirea Dealu (1644), o dată la Alba Iulia (1699), de trei ori la București (1732, 1765, 1768) și tot de trei ori la Rîmnic (1748, 1781, 1791), iar între 1834 și 1929, a mai fost reeditată de șase ori: la Buzău (1834), la Sibiu (1850) și București (1868, 1898, 1911, 1929) (cf. Frâncu, 1974: 47-48). Așadar, în 286 de ani, din cartea mitropolitului moldovean au apărut, cu alte titluri decît cel inițial, 14 ediții, la care s-ar putea adăuga copiile manuscrise și tirajele succesive din prima ediție, imprimate la Iași.

Rezultă de aici că cea mai cunoscută, mai răspîndită și, poate, cea mai citită carte a vechii noastre literaturi, *Cazania* lui Varlaam, a constituit, cu unele modificări lingvistice, stilistice și de acribie teologică, temeiul discursului religios alcătuit în limba română.

Perioada veche este marcată, însă, și de excepționala contribuție a mitropolitului muntean Antim Ivireanul la înălțarea discursului teologic românesc pînă la valoarea marilor creații omiletice ale lumii creștine. Din nefericire, *Didahiile* învățatului mitropolit, care ne oferă „o demonstrație a capacității plastice a graiului românesc, făcută păturii boierești eterogloze de către un străin” (Negrici, 1971: 7) și „îl așază [pe Antim] printre cei mai mari oratori bisericesti ai tuturor timpurilor” (Ștrempele, 1972: XLII), nu au fost tipărite decît spre sfîrșitul veacului al XIX-lea, cînd s-au descoperit cele cîteva manuscrise din secolul precedent, dintre care nici unul nu reprezintă autograful mitropolitului.

² *Cazania* de la Govora (1642), tradusă de Silvestru după un original rusesc, ocupă un loc singular în această ierarhie și marchează o încercare munteană izolată de transpunere în română a omiliilor.

³ *Cazania* lui Varlaam este cea dintîi carte românească tipărită în Moldova.

În această împrejurare, la care se adaugă și controversa iscată în jurul personalității marelui ierarh și cărturar spre sfârșitul vieții sale, didahiile pe care le-a rostit în biserică n-au putut influența decisiv limbajul omiletic românesc din epoca veche. Cei care l-au ascultat predicînd, fie că erau mireni, fie că erau clerici, au beneficiat, însă, de un model al discursului religios pe care nu-l mai auziseră pînă atunci și care, desigur, nu se uita prea ușor.

Cititorului modern, alcătuirea vechilor cazanii – exceptînd *Didahiile* lui Antim Ivireanul – îi pare stîngace din punct de vedere stilistic și retoric, iar limba lor i se pare trudnică și prea puțin mlădiată pentru a corespunde exigențelor discursului autentic. Chiar dacă, pînă la un punct, așa stau lucrurile, o părere ca cea formulată de Eugen Negrici, după care „oricîtă evlavie am pune în aprecierea slovelor picurate cu ceară, stereotipia și inactualitatea lor ne împiedică să le încadrăm genului oratoric” (Negrici, 1971: 6), ni se pare a fi prea aspră.

Dacă examinăm cu atenție structura acestor scrieri-suport pentru discursul religios, vom constata că ele corespund principiilor și cerințelor omileticii vechi și actuale. Mai mult chiar, prin ele s-a fixat o tradiție de organizare și rostire a discursului religios românesc, cu rădăcini în oratoria bizantină și, prin aceasta, în retorica antică. Poate că tocmai de aceea, chiar și în manualele actuale de omiletică, părțile componente ale predicii sunt exemplificate adesea cu fragmente din *Cazania* lui Varlaam (cf. Petrescu, 1977: pass.), iar limbajul liturgic tradițional este recomandat ca model și sursă de inspirație în alcătuirea predicilor ținute azi în biserică (cf. Gordon, 2001: 231-238; Petrescu, 1977: 178, 222, 241-242). În vechile omilii distingem, cu ușurință, nu numai secțiunile de bază ale discursului: *exordiul* sau introducerea, *naratio* sau tratarea și *peroratio* sau încheierea, ci și subdiviziunile acestora, ca și celelalte principii și recomandări ale retoricii menite să asigure valoarea și succesul predicii⁴.

Desigur, între discursul laic și cel ecleziastic există deosebiri importante. În vreme ce oratorul laic apelează la întregul arsenal de argumente posibile pentru a fi convingător, preotul recurge numai la acele dovezi care luminează înțelesul învățaturii creștine și influențează trăirea spirituală și voința auditoriului. Așadar, spiritul polemic nu este cultivat în omilie. În schimb, este preferat tonul didactic, nu o dată poruncitor. Ca în toate tipurile de discurs, predicatorul poate recurge și la digresioni, menite să aducă o explicație suplimentară temei tratate, dar și să relaxeze atenția prea încordată a auditoriului. Această componentă a tratării apare mai ales în varianta orală a predicii și nu încalcă ținuta întotdeauna solemnă a discursului religios (cf. Petrescu, 1977: 213-214; Gordon, 2001: 227-295).

Stilul vechilor cazanii nu a fost încă destul și profund cercetat. Dacă limba *Cazaniei* lui Varlaam și, implicit, expresia lingvistică a celorlalte scrieri similare ce reproduc, pînă aproape de zilele noastre, această carte, a fost studiată în lucrări de notorietate, ca cele semnate de Liviu Onu, Constantin Frâncu și Mirela Teodorescu, în privința stilului s-au făcut doar observații sumare, privitoare la oralitatea și la

⁴ Vezi, mai pe larg, expunerea făcută de Petrescu, 1977: 165-222.

valoarea artistică a acestor texte. Referindu-se la stilul *Cazaniei* lui Varlaam, Liviu Onu consideră că, „avînd în vedere cuprinsul ei variat, nu putem vorbi de un *stil omiletic*, de un *stil liturgic*, de un *stil hagiografic* și de un *stil literar* – corespunzător cu conținutul expunerii” (Onu, 1958: 58). Același cercetător nu admite nici apartenența limbajului omiletic la „stilul literaturii religioase”, pentru că „stilul unei comunicări privește, în primul rînd, modul de expunere, modul de formulare a gîndirii”, iar în cazul particular la care se referă, consideră că „stilul *Cazaniei* lui Varlaam este – întîi de toate – oral, deci cu calități artistice literare și pe alocuri retoric – descriptiv, livresc, fără calități artistice” (Onu, 1958: 58).

Dacă vom stărui mai mult asupra expresiei lingvistice a discursurilor din epoca veche, vom găsi totuși suficiente fapte proprii oratoriei religioase, care s-au dezvoltat și s-au perfecționat de la o ediție la alta a *Cazaniei*, devenind, cu timpul, elemente uzuale și distincte ale limbajului omiletic românesc.

Nu ne-am propus să abordăm acum acest subiect, asupra căruia vom insista într-o lucrare viitoare, dar ținem să enumerăm totuși cîteva elemente proprii retoricii, în general, și celei religioase, în special, care pot fi ilustrate cu exemple convingătoare, extrase din vechile scrieri de învățătură. Grijă pentru claritatea și accesibilitatea limbii folosite în predică este mărturisită de toți cei care au editat astfel de texte de la 1643 încoace. Limbajul figurat, alcătuit din: epitete, comparații, metafore, metonimii, alegorii, personificări, hiperbole etc., ocupă un loc predilect atît în vechile omilii, cît și în cele actuale. De asemenea, pot fi identificate majoritatea figurilor stilistice de tip retoric, cum sunt: inversiunea, repetiția, interogația retorică, antiteza, eufemismul, reticența, corecția, antifora, concesia, comunicația, îndoiala, încordarea, exclamația, suplicația, apostrofa etc.

Dacă astăzi, preoților li se recomandă să nu imite limba și stilul oratorilor laici (cf. Petrecu, 1977: 241; Gordon, 2001: 231-238), chiar dacă unii dintre enoriași ar dori o predică mai „actualizată” sub aspect lingvistic și stilistic, în perioada veche discursul religios a constituit, desigur, un model de exprimare și pentru mireni, pentru că limba textelor religioase reprezenta varianta cea mai cultivată și mai unitară a limbii române.

Se știe că procesul de cultivare a limbii noastre prin intermediul cărților normative a început tîrziu, abia în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, mai precis după 1780. Pînă atunci, normele exprimării îngrijite s-au constituit și s-au impus cu deosebire prin tradiția textelor scrise în limba română, probabil încă din secolul al XV-lea, cum credea G. Ivănescu (1980: 499-501), ori, mai sigur, din veacul al XVI-lea, prin intermediul cărților bisericești tipărite, dintre care unele au avut o largă circulație între români nu numai ca texte de cult, ci și de cultură sau ca manuale folosite în școlile bisericești.

Între acestea, cazaniile ocupă, fără îndoială, un rol privilegiat. Fiind rostite, poate și scrise, de regulă, în limba română, cazaniile au oferit românilor creștini cele dintîi și cele mai accesibile modele de exprimare îngrijită, pentru că se adresau atît știutorilor, cît și neștiutorilor de carte. În privința limbajului, cazaniile se deosebesc de celelalte texte religioase. În vreme ce cărțile de cult utilizate în

bisericile noastre sunt traduceri din slavonă, greacă sau, mai rar, din latină și din alte limbi, aservite originalului, cazaniile, chiar dacă reproduc texte omiletice mai mult sau mai puțin celebre, traducerea în română este mai puțin încorsetată de tiparul și rigorile dogmei, iar preotul poate completa și modifica textul sub aspect lingvistic, stilistic și ideatic în funcție de cei care îl ascultă sau de scopul imediat al predicii.

Așa cum a demonstrat Constantin Frâncu, în *Cazania* lui Varlaam, care era destinată românilor de pretutindeni, găsim, încă de la început, un amestec de norme de tip nordic și de tip sudic, cu preponderența celor dintâi în ediția din 1643 și cu a celor sudice începând cu *Chiriacadromionul* din 1699 și sfârșind cu ediția din 1791, de la Râmnic, unde întâlnim „cel mai unitar fonetism” (Frâncu, 1974: 62), ceea ce confirmă triumful variantei literare muntene în tipăriturile românești de după 1750. Larga circulație și intensa utilizare în spațiul românesc a *Cazaniei* lui Varlaam (cf. Șchiau, 1978: 57-79; 104-120), precum și adaptarea continuă la evoluția limbii culte a edițiilor succesive apărute în Muntenia și, foarte rar, în alte zone dacoromâne, au făcut ca „textul mitropolitului moldovean [să devină] o sinteză a normelor limbii române literare din secolele al XVII-lea și al XVIII-lea” (Frâncu, 1974: 61).

Dacă în privința normelor fonetice și gramaticale, cărturarii laici din epoca veche au respectat cu mai multă fidelitate normele dialectelor literare din zonele în care trăiau, sub aspect lexical și, în bună măsură, stilistic ei se arată mai deschiși spre influențe din afară. La aproape toți cronicarii găsim locuțiuni, expresii idiomatice, anumite figuri de stil, îndeosebi comparații, parimii, sintagme etc. uzuale în discursurile religioase din epoca veche. E posibil ca și marii scriitori de mai târziu să fi găsit în vechile cazanii sintagme pe care le-au preluat, așa cum se pare că a făcut Eminescu, atunci când a folosit metafora *umbra morții* sau construcția *stătut-au zeu*, după modelul *stătut-au împărat*, pe care le găsim în *Cazania* lui Varlaam.

Un studiu aprofundat, din perspectiva teoriei discursului repetat, asupra limbii vechilor omilii ar putea să aducă informații noi și concludente cu privire la importanța pe care predica a avut-o la întemeierea, la evoluția și la unificarea dialectelor vechii române literare.

În concluzie, putem spune că, pînă la începutul veacului al XIX-lea, când Petru Maior deschide o nouă direcție în evoluția discursului religios la români, iar varianta cultivată de tip laic se îndepărtează, treptat, de cea ecleziastică, limba cazaniilor a constituit modelul de exprimare îngrijită nu numai pentru relativ puținii știutori de carte, ci și pentru cei mulți, care veneau să capete învățătură la Biserică.

Bibliografie

- BRV 1903-1944, Ion Bianu, Nerva Hodoș, Dan Simonescu, *Bibliografia românească veche, 1508-1830*, București, vol. I, 1903; vol. II, 1910; vol. III, 1912-1936; vol. IV, 1944
- Chivu, Gheorghe 1993, *Codex Sturdzanus*. Studiu filologic, studiu lingvistic, ediție de text și indice de cuvinte de Gheorghe Chivu, Editura Academiei Române, [București]
- Florescu, Vasile 1973, *Retorica și neoretorica*. Geneză, evoluție, perspective, Editura Academiei, București.
- Frâncu, Constantin 1974, „Limba **Cazaniei** lui Varlaam în comparație cu limba celorlalte cazanii din secolele al XVII-lea – XVIII-lea”, în *Studii de limbă literară și filologie*, vol. III, Editura Academiei, București, p. 47-80
- Gafton, Alexandru 2003, *Codicele Bratul*. Ediție de text de Alexandru Gafton, Editura Universității „Al. I. Cuza”, Iași
- Gheție, Ion 1972, „Contribuții la localizarea **Cazaniei a II-a** (1581) a lui Coresi”, în *Studii și cercetări lingvistice*, anul XXIII, 1972, nr. 2, p. 147-157
- Gheție, Ion / Mareș, Al. 1994, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, Editura Minerva, București
- Gordon, Vasile 2001, *Introducere în omiletică*, Editura Universității din București
- Goția, Anton 1984, în Ioan Zoba din Vinț, *Sicriul de aur*. Ediție îngrijită și studiu introductiv de Anton Goția, Editura Minerva, București
- Ivănescu, G. 1980, *Istoria limbii române*, Editura Junimea, Iași
- Mazilu, Dan Horia 1986, *Proza oratorică în literatura română veche*. Partea I (*Preliminarii. Epoca prerenasterii*), Editura Minerva, București
- Mihăilă, G. 1972, „Observații asupra manuscrisului slavo-român al popii Bratul (1559-1560)”, în *Studii de limbă literară și filologie*, vol. II, Editura Academiei, București
- Negrici, Eugen 1971, *Antim. Logos și personalitate*, Editura Minerva, București
- Onu, Liviu 1958, „Observații cu privire la contribuția lui Varlaam la dezvoltarea limbii române literare”, în *De la Varlaam la Sadoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, [București]
- Petrescu, Nicolae 1977, *Omiletica*. Manual pentru seminariile teologice Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București
- Popa, At. 1965, „Există o cazanie moldovenească în secolul al XVI-lea? În legătură cu izvoarele Cazaniei lui Varlaam”, în *Cercetări de lingvistică*, anul X, 1965, nr. 1, p. 73-84.
- Schiau, Octavian 1978, *Cărturari și cărți în spațiul românesc medieval*, Editura Dacia, Cluj-Napoca
- Ștrempele, Gabriel 1972, în Antim Ivireanul, *Opere*. Ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempele, Editura Minerva, București

- Teodorescu, Mirela 1974, „Normă și grai în scrierile Mitropolitului Varlaam”, în *Studii de limbă literară și filologie*, vol. III, Editura Academiei, București, p. 185-208
- Zgraon, Florentina 1982, „Evanghelia cu învățătură a diaconului Coresi (1581). Probleme de localizare”, în *Cele mai vechi texte românești. Contribuții filologice și lingvistice*, București, p. 345-374